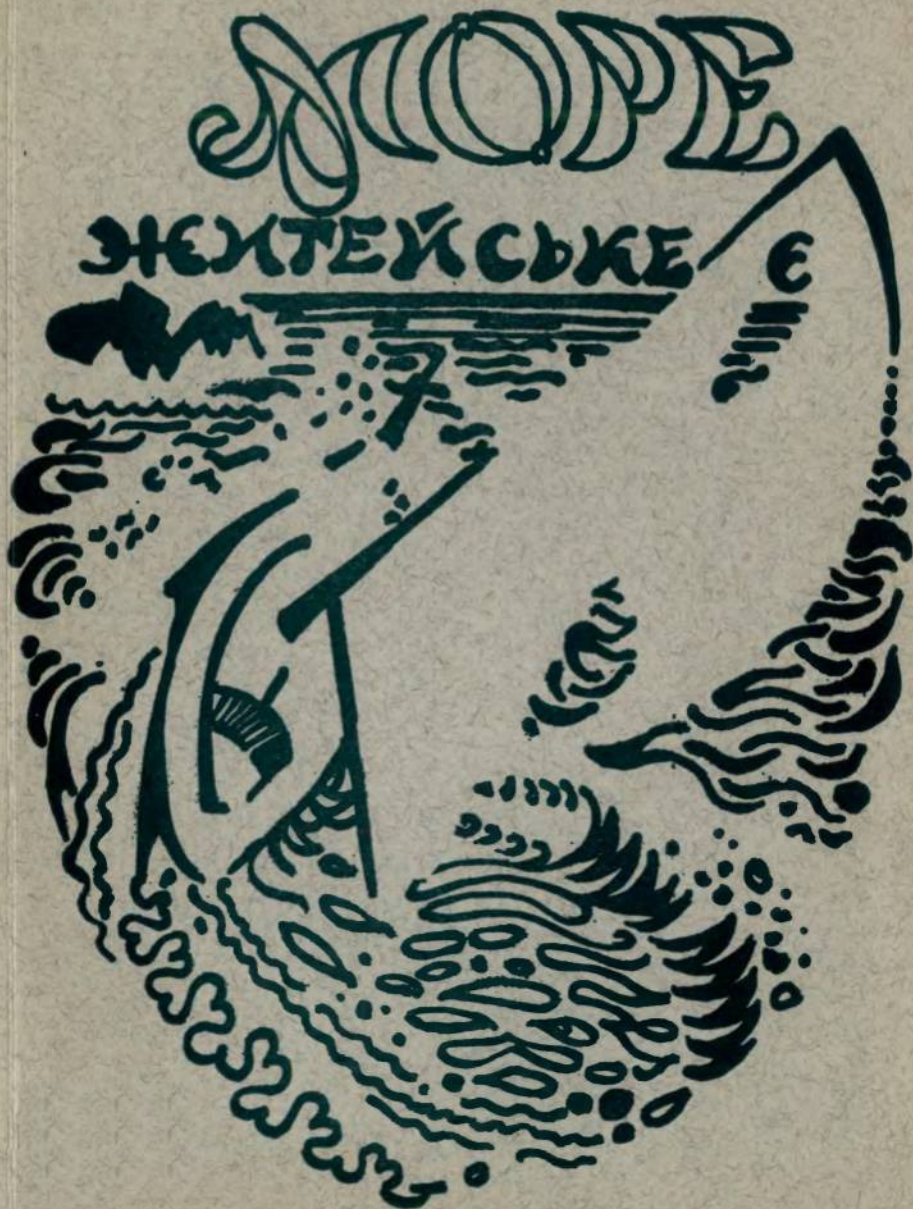

MYKOLA YONKA
242 Annette Street
Toronto, Ontario M6P 1R1
Canada

ОЛЕНА ВАСИЛЕВА

Copyright © 1962 by Olena Vasyleva

All rights reserved, including the right to reproduce
this book or portions thereof in any form.

THE SEA OF TROUBLES

FIRST EDITION

Foreword by
BOHDAN KRAVTSIV

Cover design by
SERHIJ K. PASTUKHIV

Library of Congress Catalog Card Number:
62-12582

Printed in the United States of America

ОЛЕНА ВАСИЛЕВА

МОРЕ ЖИТЕЙСЬКЕ

ВИДАВНИЦТВО
"ЖИТТЯ"

НЬЮ-Йорк

1962

Передмова
БОГДАНА КРАВЦЕВА

Обкладинка мистця
СЕРГІЯ КІНДЗЕРЯВОГО-ПАСТУХОВА

*УСІМ,
ХТО ВТРАТИВ СВОІХ БЛИЗЬКИХ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

IN THE DARKNESS WITH A GREAT
BUNDLE OF GRIEF THE PEOPLE MARCH

Carl Sandburg

П Е Р Е Д М О В А

„В темряві з великим клунком горя йдуть люди” — це в одному реченні трагічний образ усього того катаклізму, що ось уже майже півстоліття огортає Україну: воєнних дій і знищення, пересування фронтів, ворожих окупацій, голодових катастроф, ув’язнень і заслань, еміграцій, що їх зазнавали й зазнають українські генерації двадцятого сторіччя. Немає, здається, й однієї української родини, що не переживала б наслідків того лихоліття, що не тікала б кудись завжди і завжди знову безвісти, світ за очі, з клунками в руках чи на плечах і з горем в серці, щоб зберегти себе, свою волю, своїх дітей.

Наведену вгорі цитату з американського поета Карла Сандбурга про людей, що йдуть у темряві з великим клунком горя, обрала з глибокою інтуїцією і поставила, як мотто для розповіді про трагічну долю однієї української родини часу другої світової війни Олена Василева у своєму творі „Море житейське”. Такої долі зазнало в ті прокляті роки багато українських родин, понівечених, знищених, розбитих, що і підкреслює авторка при святою усім тим, що втратили своїх близьких.

У „Морі житейському” Олени Василевої йде стримана, майже епічна своїм супокосм, мова про режисера Анатолія, його дружину Галину і їхнього сина Валерика. Але ж під цим спокійним плесом розповіді відбувається цілий ряд життєвих катастроф, що випали на долю цієї родини: ув’язнення Анатолія і зламання його мистецької кар’єри, концентраційні табори, повернення з відмороженими руками, покликання в армію, полон, втеча на Захід і водночас усі страхотливі наслідки тих катастроф — важкі злидні і горе, що їх мусить пережити Галина з маленьким сином.

Прозових творів, повістей і оповідань, що в основу їх сюжетів покладені події і переживання українських людей в роки другої світової війни, в сучасній українській літературі в Україні і поза нею багато. Зокрема ж чимало подібних тем і сюжетів, як у „Морі житейському”, в теперішній еміграційній прозі. Проте ж серед них вирізняється твір Олени Василевої не тільки ощадністю мистецького вислову, не лише зв’язким і ядерним стилем і доброю літературною мовою, але й високою внутрішньою культурою. Про найбільш трагічні події й ситуації, про найважче горе, а то й безнадійний розпач, авторка „Моря житейського” вміє говорити без зайвої патетики, крикливих підкреслень й ораторської пози. Проте ж усе це не зменшує трагізму долі її героїв, а навпаки увиразнює його, надає йому більшої глибини і переконливості.

Хоч і „Море житейськеє” перший, друкований окремим виданням більший твір Олени Василевої, та його мистецький рівень і усі прикмети його стилю й мови зумовлені довголітньою літературною діяльністю — перекладами з чужих мов, зокрема французької і англійської, її оригінальними оповіданнями, друкованими по журналах і часописах протягом останнього десятиріччя. Не без впливу на речевість і зв'язкість її літературного стилю залишилась і фахова спеціальність Олени Василевої — бібліографія. Олена Василева є автор чи не єдиної в нас праці про українську наукову бібліографію пореволюційної доби.

Показовим для мистецької методи Олени Василевої є її вміння говорити про те, що сталося, чи про те, що буде, недосказами, натяками. Прикладів цього багато в цілій розповіді про „море житейськеє” Анатолія і Галини, й особливо типовим з цього погляду є закінчення твору, яке можна визначити, як малу поему, чи „поему в прозі”. Виведена в цьому закінченні розлука Анатолія, що залишається в бомбардованій Німеччині, напередодні большевицького наступу, з Галиною і сином, які тікають від бомбардування в ще ближчу до советської окупації Болгарію, є найбільш трагічним і мабуть фінальним епізодом у всьому тому, що вони пережили. Але ж Олена Василева не з'ясовує, не підкреслює цієї неминучости. Анатолій тільки підносить маленьку шапочку сина, що впала з вікна залізничного вагона, „з почуттям чо-

*гось страшного, чого вже виправити не можна . . .”
Б цій несподіваній, повній тривоги, недосказаності,
здається нам, більше внутрішньої логіки і мистець-
кої правди, як в цілому окремому розділі, в яко-
му була б подана виразна, договорена до її най-
трагічнішого кінця, життєва доля героїв розповіді.*

Б о г д а н К р а в ц і в

Переїхав у велике індустріяльне місто, щоб легше було загубитися та сліди заховати... Випадок допоміг. Скористувався з чужого документу і вступив до драматичного інституту. І тут він знайшов себе, віддався цілком мистецтву. Коли обрав собі фах — режисуру — відразу відзначився серед усіх студентів, як незаперечний талант.

Мав і особисте щастя. Коли бригада драматичного інституту поїхала на село шукати свіжі голоси і знайшла чудесне сопрано, він тоді зустрів подругу й дружину. Життя стало ще багатше, коли в нього ввійшла Галина.

Спочатку не хотіли мати дітей. Обоє працювали, своєю роботою захоплювалися, жили нею.

В драматичному театрі відбувались одна по одній нові постанови. Талановита рука режисера позначалась у всьому. Він вносив у оформлення вистав нове й свіже, що свідчило про яскравий талант і оригінальне, мистецьке сприймання дійсності. Був вибагливий до себе та артистів. Гостро переживав, якщо хтось із них не міг відбити образу так, як цього вимагало розуміння мистця.

Працював наполегливо, організував навколо

себе артистів, позначених іскрою Божою, втягнув їх у коло своїх шукань.

Глядачі реагували захоплено й бурхливо. Безпосередньо. Це не була праця письменника, що часом триває роками, а потім роками очікує визнання. Інтенсивна, гарячкова праця режисера мала іспит і успіх за першої ж вистави. Напружена мовчанка виливалась у бурхливі оплески.

Як відомо, молоді глядачі — найщиріші прихильники мистецтва. Не отруєні хитроцями та викрутками життя, не маючи ще зневіри, вони сприймають його безпосередньо.

Постави минали з великим успіхом, з переповненими залами. Глядачі вимагали знову й знову тих самих постанов, упивались ними, кохалися в тому, що давала невгамовна фантазія режисера.

І ось сота постава п'єси, що приносить режисерові вже широко визнану славу. Та не офіційне визнання і грошова нагорода сповнили його щастям. Він мав талановитого вчителя, багато завдячив йому, та, почавши працювати самостійно, він нове в театральне мистецтво. І ось це, його власне, що він задумав і виносив у собі, сміливо кинуте на розсуд глядача на сцену, мало особливий успіх. Упиваючись своєю роботою, п'янів з того, що глядач так захоплено відгукувався на його шукання.

Двадцять сьомого грудня 1933 року ГПУ за-

брало його колишнього вчителя й мистецького керівника, в художній лабораторії якого вони чимало разом працювали, шукаючи нових шляхів, щоб виявити свої мистецькі задуми. Забрали його, та й слід за ним загув.

Радів, що мистецтво давало йому часом змогу забувати про сувору дійсність.

Та дійсність нагадала йому про себе в найжорстокіший спосіб у 1934 році, коли близько другої години ночі почувся владний стукіт у двері.

Українське селянство було винищено, починалась нова хвиля наступу на українську інтелігенцію.

Тільки в очі дружині глянув, нічого не встиг сказати: нічні гості були вже в хаті.

Майнула думка:

— Загину ні за що, хоч би дитину по собі залишив . . .

Потім концентраційний табір на Далекому Сході. Нестерпно-сувора зима, лісозаготівлі, рабська праця. Вибився з сил, став кволий, усвідомлював, що ось-ось життя йому ввірветься. Був одрізаний від цілого світу, нікуди не міг навіть вістки про себе подати.

І ось одного разу, коли закінчили рубати й поспішали на „кукушку”, сталось якось так, що він відстав від інших. Був дуже високий на зріст, і не можна було не помітити його, а втім,

дали сигнал, і потяг почав вирушати, залишаючи його насамоті. Не було вже часу одягати рукавиці, як тримав руки біля вуст, щоб своїм диханням хоч трохи зогріти задубілі пальці, так і побіг до потяга й голими руками вхопився за металеві поручні.

Коли приїхали, то вже не міг рук від металю відірвати, втратив свідомість.

Опритомнів аж у шпиталі, навіть чув, як сестри поміж собою говорили, що мабуть, рятунку нема. Забинтовані руки нестерпно боліли, були мов колоди.

Надії на одужання не було, все ж таки сестри, докладаючи всіх зусиль, щоб його врятувати, не погоджувалися заражувати його до тих, з ким „не варто панькатись”, і не віддали його на звалище.

Пильна турбота сестер, що так само були заслані, як і він, таки врятувала його. Інколи, несподівано навіть для лікаря, організм пацієнта, разом з героїчними зусиллями доглядачів, перемагає неможливе. Почав одужувати. Усвідомлював, що завдячував це сестрам; зав'язалась дружба, почалися розмови. Тоді і виявилося, що хворий є відомий режисер українського драматичного театру. І тепер він уже не був ув'язнений нумер такий то, а залунало його ім'я. І коли рани на руках загоїлись та вирости свіжі нігті, і його мали виписати зі шпиталю, прийшло розпорядження, що він звільняється

від роботи в лісі, бо мусить організувати аматорський драматичний гурток.

Це врятувало його життя. Багато з адміністративного персоналу були тут з родинами, отож було з кого вибирати акторів. Мали залю й сцену. Почалися репетиції. Відбулась вистава, що мала великий успіх. Йому вже не треба було йти до загальних приміщень. Дозволено було спати за лаштунками, і він мав там свій куток. Туди актори приносили йому харчі, мило, одяг. Завдяки мистецтву врятував життя.

Коли минуло п'ять років і відбув термін, звільнили.

Від'їжджаючи з концентраційного табору, думав про Галину. Де вона? Чи дожидає його? Чи може вже влаштувала своє життя з кимсь іншим. Відтоді, як його забрали, вона жодної вістки від нього не мала. Молода, талановита... Могла думати, що його вже давно й живого немає... гаряча вона... Набігали різні думки... Переконавав себе, що до всього мусить бути наготові, а десь у глибині ворушився біль...

Перед світанком приїхав до рідного міста. Так, воно стало йому рідним відтоді, коли вчився в драматичному інституті, а потім здобув собі славу як режисер.

Не знав що робити. Чи йти додому, чи дождати, коли прокинеться місто. І чи є взагалі той дім у нього тепер. Якщо чекає горе й біль, то тоді краще, коли буде гомін. Тиша підкреслить

страждання. А стукати вдосвіта, ніби хоче на чомусь піймати. Не гарно якось.

— Зачекаю. Ні, піду. Будь-що-будь!

І ось зустріч — буржлива, радісна. Сльози, сміх, знову сльози. А потім, втомлені від переживань, тільки у вічі одно одному дивилися. Непотрібні та зайві були слова. Здавалося, так глибше можна було відчутися й зрозуміти одно одного.

Він сказав лише:

— Дитину нам треба мати . . .

Вона міцніше притулилась до нього . . .

*
**

Життя йшло своїм звичайним шляхом, так само, як було воно до арешту. Театр, те ж горіння, захоплення. Читав лекції, виховуючи нові кадри режисерів і артистів. Нові успіхи. Знову був у славі.

Галину ні про що ніколи не розпитував. Не намагався дізнатись, як вона жила за його відсутності. Був вдячний їй за тактовність.

Жили дружньо. Вона виступала тепер у концертах і радіопересиланнях упевнено, з свідомістю свого впливу на аудиторію. Вперто, з великим терпінням, працювала далі над репертуаром, була улюбленою співачкою.

Через рік народився син. Було велике свято в родині. Батько не тямив себе з радощів. Його ла-

гідна вдача, добре серце — невичерпне джерело кохання — все ніби було передумовою, щоб перейнятися почуттям до маленької беззахисної істоти — Валерика, що вступав у жорстокий світ за досить несприятливих умовин.

Кожну вільну хвилину віддавав синові. Тішився та пишався з нього. Був щасливий, що дитина на нього скидалася.

Валерик ріс здоровий, міцненький, швидко розвивався. Був привітний і лагідний, по-хлоп'ячому завзятий.

Тішилися з дитини, та часи були тривожні. Було очевидно, що лагодилось на війну, і подих її позначався у всьому. Готувалися вже чимало років, а тепер все пройнялося якоюсь гарячковою, нервовою поспішністю. Ніби країна неофіційно вже переходила на воєнний стан.

Парторг зібрав усіх акторів, службовців та робітників театру, закликав до пильності й казав: треба бути наготові до боротьби з міцним, добре організованим ворогом, що відзначається акуратністю й точністю.

Люди жили нервами, очікуючи нових репресій, вибуху війни. За мирного часу мало не в кожній людині вбачали шпигуна: можна уявити, що то буде за війни...

І вибух стався... Двадцять другого червня гучномовці повідомили про напад ворога. Те, чого очікували, захопило розполохом... На вулицях зчинилась метушня. Люди, що йшли

в одному напрямку, кидались в інший бік, повертали додому.

Заплакані, прибиті горем жінки передбачали неминучу Голгофу...

Галина прибігла в розпачі додому. Сльози заливали їй обличчя, як бурхливі потоки.

Знову заберуть чоловіка...

Кинулась до Валерика. Той спав. Ніжне обличчя його розчервонілося, уста злегенька во-рушилися...

Думала:

— Такий гарний і ніжний був, мабуть, і Анатолій, той самий Анатолій, що вернувся з концентраційного табору з розбитими нервами та відмороженими пальцями... Що буде з цією ніжною, коханою дитиною? Чи вбережу я її? Боже, яке життя...

Притулилась обличчям до ніжок дитини, цілувала їх... Син не прокинувся, тільки темні, довгі вії стрепенулися, мов сказати хотів:

— Бачиш же, я сплю...

Прийшов чоловік, намагаючись зберігати зовнішній спокій. Поклавши руку на Галинин стан, сказав:

— Дав би Господь, щоб дитину можна було врятувати.

Галина прочитала в його очах:

— Мені все одно не врятуватись...

Промовив до дружини:

— У тебе тепер є мета — син.

— Так, частка тебе самого...

Ніжно пестила відморожені пальці. Раптом схилилася, поцілувала їх...

Ночі були довгі-довгі. То був сон на одно око. Прислухались до кроків на вулиці. Умлівали, коли машина спинялась біля їхнього будинку. Прокидаючись тривожно вночі, Галина часто спостерігала, що чоловік не спить. Все дивився на Валерика, немов хотів назавжди ввібрати в себе його риси. Не бажаючи заважати чоловікові бути наодинці з улюбленим сином, Галина удавала, що спить.

Через десять днів принесли повістку з Воєнкомату. Викликали як командира запасу. Мусив з'явитися до своєї частини.

Галина стримувала себе, ввесь час казала собі, що не треба оплакувати чоловіка заздалегідь. Усміхалась до нього, багато говорила, та в хвилини прощання не витримала. Розлука зламала її волю. Вибухнула сльозами.

*
**

То було тієї страшної зими, коли без упину дмухали східні суворі вітри, а сорокаступневі морози нищили все живе. Нещастя не приходить само, а завжди тягне за собою і інші лиха. Так було й тепер. Місто — зруйновано; не було води, хліба, палива, харчів, світла. В неопалених приміщеннях мороз сягав до двадцятьох

ступенів. Щоб дістати відро води, треба було йти щось з два кілометри, коли важко було зробити кілька кроків. За жменю жита треба було платити чимало грошей.

Місто було мертве. В будинках лежали мерці, не було кому їх ховати. Ті, хто ще лишався живий, були такі кволі, що не мали сил мерця з хати винести. І хто міг би копати на цвинтарі мерзлу землю?

Населення великого індустріяльного міста швидко вимирало. Умирили з голоду й холоду ті, хто ждав німців, сподіваючись, що вони визнають їх з-під комуністичної влади, дадуть самоврядування. Умирили й ті, що не хотіли їх і боялися. Гинула насамперед інтелігенція, що не мала зв'язків із селом, не була загартована фізичною роботою та не могла пристосуватися до суворих умовин життя. Статистику смерти у великій кількості збільшувала робота гестапо, партизанщина, воєнний стан міста, коли життя людини вже не мало будь-якої цінности, і люди гинули за ніщо.

Все якось переплуталося. Часом важко було розпізнати, де чия рука діяла. Заворушилися українці; організувалися ті, що мріяли про самостійну державу. Здавалося б, що окупанти мусили б, у своїх власних інтересах, ці антикомуністичні угруповання підтримувати. Та ось трапилося, що досить відому на все місто родину свідомих українців-патріотів, які включили-

ся в будівництво культурного життя на уламках комунізму, заарештувало гестапо. Забрали батька, трохи згодом матір, а ще пізніше молоденьку їхню доню. Старенька бабуся носила для них передачі, та вона була така квола, що від вітру валилась. Одного разу їй сказали, що передач вже непотрібно приносити. Другого дня бабуся знайшли мертвою в хаті. Надія якимсь чудом тримала її; коли все втратила, — вмерла. Потім дійшли чутки, що батька й доню знищили, а мати померла від тифу.

Оцей, один з перших, такий безглуздий, трагічний арешт ще більше пригнітив свідому українську організовану спільноту. До голоду й холоду ще було додано нове лихо — люди знову тремтіли, побоюючись арешту, безправ'я, так само, як і за комуністів.

Не було сумніву, що совєтські агенти пробились до керівних німецьких установ. Чи то самі безпосередньо, чи то через жінок. Помітна була наявність російських та фольксдойчерських дорадників, що діяли проти українців, використовуючи свої впливи. Крім політичної боротьби, була ще й інша — за кусень хліба; отож купити когось чи продати не коштувало багато . . .

Жорстокі були часи . . . Переможеним завжди горе . . . Окупація то є завжди національне лихо. Червона чи та, що приходить у зелених шинелях, армія, НКВД чи гестапо — однаково

ллється кров українська, вимирає нація, її цвіт. Від зміни диктатора мало змінюється становище. Лихоліття знекровлює націю, не даючи їй навіть ілюзії волі, що вона її так прагне.

Коли темніло й наставав заборонений для пересування час, на вулиці лунали постріли. Вранці завжди можна було бачити на снігу криваві сліди.

Дехто вже починав на чужій біді будувати свій добробут. У місті відкрилося дві комісійних крамниці, що за безцінь скуповували золото й почали робити вигідні для себе операції, втягаючи до цього німців як партнерів.

Довкола німецьких кухонь зосереджувалися люди, шукаючи рятунку від голоду. Найшасливіші діставали якусь роботу на кухні, інші очікували, коли викинуть на смітник картопляне лущпиння. Дехто прав білизну німецьким солдатам, щоб дістати кусень хліба. Та оццадні німецькі солдати говорили — „прати чи кохати, це одно і те ж”, отже не всі могли заробляти в цей спосіб. Воліли вмерти з голоду.

Часто від голодної смерти рятувало кохання, і мірою його було борошно чи печений хліб. За дівчину офіцери давали п'ять пудів борошна, нечувана казкова кількість за того часу, достатня, щоб урятувати від голоду родину в кілька осіб. Посередників не бракувало. Їм теж щось перепадало.

Ті, хто мав рештки золотих речей, що їх не

поглинув голод 1933 року, несли їх до комісійних крамниць, очікуючи з побоюванням, чи візьмуть ту чи іншу річ, чи матимуть вони змогу принести додому трохи жита й нагодувати своїх близьких.

Якщо вдома було трохи жита, це розподілялось на кілька днів. Кожний діставав свою частку, решта ховалася так, щоб ніхто про це не знав. Та муки голоду нестерпні, і траплялося, що хтось із родини вночі крадькома з'їдав залишене, а другого дня іншим не було чого їсти. Відбувалися тяжкі сцени, коли, змучені голодом та постійним холодом, люди вже не могли логічно мислити, і психічні зміни, що їх викликали оці повсякденні тортури, надавали нових, від'ємних рис їхнім вдачам. Люди були роздратовані, починали підозріло ставитись один до одного, губилося почуття родинного зв'язку. Одно маячило перед очима — хліб, як мрія, бажання, сенс життя.

Голод гнав людей на село, де можна було дістати зерна. Вбиралися якнайтепліше, брали саночки та щось на міну, і вирушали туди, де мали родичів чи знайомих, чи просто сподівалися здобути щось з харчів. Ішли сніговими просторами, що їх позамітали хвилями шалені вітри. Холод нестерпний, нечуваний. Пам'ять найстаріших людей не зберігає такої зими. Та лихо жене людей по хліб тоді, як добрий господар пса з хати не вижене . . .

По білих просторах, то там то тут темні крапки — це люди з саночками. Оці мандрі через ліси й степи виснажених, змучених людей часто-густо завершувались трагічно. Гинули від паралічу серця чи замерзали. Вдень, коли сонце заливало своїм світлом снігову поверхню, не сила було дивитися, і від сліпучого виблискування втрачали зір. Здебільшого люди трималися парами чи невеличкими купками. А коли хто відставав, того кидали напризволяще. Були й такі, що полювали за хлібом в інший спосіб. У присмерку дожидали тих, що верталися з зерном, підступно убивали їх, захоплюючи їхні харчі. Людина людині була ворогом.

З тих, що вирушали по зерно, гинуло дуже багато. Траплялось і так, що людина верталася додому, привозила харчі, а за два-три дні вмирала. А той, хто виживав і мав силу пускатися в такі небезпечні мандрі, починав збагачуватися, продаючи на базарі привезене зерно на склянки, мав змогу харчуватися, одно слово, був тією міцною одиницею, що виживала в найнесприятливішому середовищі.

Ніби не було молодих, усі здавалися старими. Шкіра у всіх мала землистий колір, суха, вся у зморшках, очі позападали, ніхто не всміхався.

Отак животіло місто, яке нещодавно позначалося бурхливим темпом життя.

Обгорілі будинки, кістяки величезних промислових будівель, купи уламків, поорані бом-

бами майдани та вулиці, мури зрешечені артилерійським бомбардуванням і кулеметними візерунками, — все відображало нещадну боротьбу, велике жниво смерти.

Слобожанщина ніби вимерла. Лани, вкриті блискучим снігом, сліпили очі. Білий саван задушкував місця, вщерть політ кров'ю, приховуючи, зрівнюючи все.

*
**

Зійшов з машини й наблизився до вікна. Серце тривожно билосся. Вдруге в своєму житті стояв перед невідомістю на порозі свого дому. В уяві знову постало те спустошення, що він його бачив, наближаючись до свого міста. То було б справжнє чудо, коли б серед такої руйнації родина могла зберегтися... Не входив на ганок, зволікаючи час, побоюючись дійсності.

І раптом у присмерку тінь. То ж Галина, ніби її хода. Від хвилювання не міг відразу гукнути їй. Вона ж, наблизившись до нього:

— Ти ?

Пізнав дружину по ході, відчув її, та, коли вона наблизилась, жажнувся: здалася йому такою маленькою й худенькою, тінню.

— Ходімо до сина, — промовила до нього, і цим розвіяла тягар, невідомість, що так лякала його.

У кімнаті блимав невеличкий каганець, то

завмираючи, то щедріше освітлюючи темні від кіптяви стіни. Посеред кімнати стояв казан, де жевріло вугілля. В найтеплішому кутку, де не було зовнішніх стін, стояло дитяче ліжко. На ньому купа теплих речей, щоб захистити малого від холоду. Вікно, завішене до половини ковдрою, вгорі було вкрите кригою. Жорстокі умовини життя, коли точилася боротьба лише за те, щоб не вмерти з голоду, позначалися на всьому. Приміщення було спустошене; все, що мало тепер якусь вартість, було винесено й продано. На столі відро з водою, як цінність, торбинка з зерном, мрія багатьох.

Зі стільця підвелася жінка, їхня сусідка, що залишалася з малим. Галина подякувала їй, відрізавши кусень від хлібини, що принесла з собою.

— Синку, синку! — Шепотів батько, схиляючись над ліжком, вдивляючись у півтемряві в дороге обличчя. — От дитинство випало на твою долю . . . в такому ніжному віці ти не маєш ні тепла, ні чистої хати, ані чого їсти . . .

Підійшов до Галини:

— Якимсь чудом урятувався під час бою, взяли в полон . . .

Пригортаючи її, як дитину, додав:

— Приїхав забрати вас . . .

Галина:

— Німці — явище тимчасове, а як „наші” вернуться, вони нас знищать. Я теж тепер „во-

рог народу", бо, щоб урятувати дитину, погодилася співати. Дістаю тепер хліб, маю також опалення.

Розкрила течку, що вона її принесла, та висипала вугілля у миску біля казанка.

Дивився на Галину і, навіть, у півтемряві впало йому в око, як вона виснажена. Був цією зміною вражений. Вона мала такий вигляд, як і інші жінки, що втратили свої природні лінії. Тепер лінії ці залишилися лише на пальті та на убраннях, що колись були покроєні відповідно до будови жіночого тіла. Незграбно вгинаючись, убрання жалюгідно звисало. Те, що було призначено підкреслити жіночу вроду, ще більше свідчило про втрату привабливості.

З болем помітив, що Галина йому навіть не всміхнулася... Її звичайно привітне обличчя було зосереджено-сурове. Зміна була не тільки зовнішня, змінилась і психіка.

Наблизившись до неї:

— Я велику відповідальність маю перед сином... Треба шукати шляхів, щоб його врятувати. Німеччина перехідний етап, треба до якоїсь іншої країни пробитися. Військовоположеному червоної армії нема вороття додому... Це вже відомо з досвіду війни з Фінляндією.

Замислився, мовчав. Тяжкі спогади минулого насунулись на нього, знов давили. Сучасне тяжіло темною загадкою. Де шлях до майбутнього?

Другого дня, коли денне світло почало пробиватись крізь горішню частину вікна, вкриту кригою, побачив кімнату, що тепер більше скидалася на якийсь барліг. Кіптява вкрила стелю похмурими фантастичними візерунками, надаючи приміщенню якогось нежитлового, похоронного вигляду. Вогонь загас. У кімнаті було дуже холодно. Як не вкривалися, пронизливий холод пробирався до самого тіла, пробігав морозом поміж лопатками. Коли говорили, пара йшла з уст.

Тепер лише помітив, що з дерев'яних меблів залишилися тільки невеличкий стіл та один стілець. Побачив на підлозі, біля зовнішньої стіни, купу трісок, що їх приготували на розпал. То були рештки меблів. Не було вже ні великого стола, ні шафи, ані шифоньєри. Від останньої залишилося лише люстро, що стояло в кутку, нікому непотрібне. Старовинні масивні дерев'яні меблі були цінніші за модерні, бо давали більше палива.

Підвівся з ліжка, і до дружини:

— Ти ще полеж, поклади малого на своє місце, нехай угріється. І лежить собі вдвох, аж поки не розпалю казанка. Ви ж не самі тепер, є кому за вас подбати.

Дитина, не зважаючи на холод, намагалася розкинути ногами навалену на неї купу теплих речей, їй хотілось рухатися, тяглася до матері.

— Ходімо до мами, Валерику, — сказав бать-

ко, витягаючи обережно сина, що був загорнутий у ковдру, з-під подушок та купи вбрання.

Притулив до себе, вдивлявся в нього з любов'ю та великим жалем. Син був блідий, худенький, дуже змарнів. Виріс, і через худорлявість здавався ще довший.

Валерик глянув: обличчя незнайоме. Розгубився, втопив у батька свої очі, немов намагаючись пізнати, хто біля нього: своя людина чи чужа. Обличчя у малого зосереджене, брови нахмурені . . .

Коли батько поклав сина на ліжко, Валерик пригорнувся до матері. Це ж її лице завжди схилялося над ним. Це ж вона зогривала його своїм тілом протягом довгих ночей, коли казанок загасав і температура в хаті швидко знижувалася. То вона міцно пригортала його до себе, намагаючися своїм тілом захистити під час бомбардування, вбираючи в себе його тіло, прикриваючи руками, ховаючи його обличчя під своїм підборіддям.

Галина бавилася з Валериком, розмовляючи з ним, як з дорослим. Він жваво відгукувався, усміхався їй, весь час щось розповідав своєю, мабуть, лише їй зрозумілою, мовою.

Та навіть Валерикові вона не всміхалася.

І він пригадав іншу Галину, завжди ружливу, привітну, усміхнену, що раз-у-раз наспівувала, навіть тоді, як поралася в хаті.

— Не час тепер згадувати й порівнювати, — казав собі сам. — Треба рятувати родину.

Та, роздмухуючи тріски в казанку, мимоволі весь час оглядався на своє минуле. Чарівний образ Галини, яка не відзначалась тією красою, що її встановлено регляментом, раз-у-раз впливав у його уяві. Це була та міцна польова квітка, що, пересаджена до іншого ґрунту, швидко пристосовується до нього, зберігаючи свіжість і силу, невгамовну енергію, що її не розтратили предки по великих, сповнених спокус, містах. Варто їй було всміхнутись, і великі сірі очі загорялися тисячами вогників, випромінюючи життєрадісність, жіноче лукавство, свідомість своєї сили, неабиякий темперамент . . . мала дар подобатись . . .

Тепер від Галини залишилась тінь. Через худорлявість широкі вилиці ще більше позначилися на її обличчі. Зникла й западинка біля вуст, що так прикрашувала її, надаючи жіночости, якоїсь теплої інтимности.

Скільки їй треба було пережити, як нещадно мусила бити її доля, щоб вичерпати те джерело енергії, що було в ній.

В його уяві, мов у кінофільмі, промайнуло все, що мало передувати переходові міста до воєрога. Нещадні політичні репресії. Брак харчів. Сумні вісті про поразки. Наближення фронту, бомби. З міста виводять на схід політичних в'язнів. Куди? Навіщо? Щоб потім їх у дорозі

десь спалити? Вивозять харчі. Те, що залишається, поливають гасом. Охоплені панікою, на вантажних машинах виїждять комуністи зі своїми родинами. Те, що було просто для них, неможливо для звичайних людей. На вокзалі величезний натовп. Стоять по кілька день, щоб дістати залізничий квиток на схід, та дарма. З рюкзаками за спиною сунуть поодинокі люди на схід. З воєнкоматів розносять повістки, розшукуючи чоловіків. Ворожі літаки раз-у-раз нахабніші. І ось у місті закладають міни. Висаджують у повітря мости, заводи, великі індустріальні будівлі. Підпалюють квартали НКВД. У вогненному колі кидаються то в один, то в другий бік темні силуети ув'язнених. Потім полум'я поглинає все: „Зізнання”, протоколи, вироки, людей. Автодафе двадцятого століття!

Місто залишають, влади немає. Де-не-де патрулі. Часом у натовп стріляють, та дарма. Стримати його не можна. Люди, що жили в злиднях, завжди півголодні, обірвані, зв'язані у найменших своїх бажаннях і виявах волі, збуджені при одній лише думці, що ненависна влада тікає, кидаються на майно, залишене напризволяще, щоб і собі ухопити якусь крихту під час цього розгардіяшу. Дикий, розлотований натовп вдирається у готелі, витягає килими, меблі, розбиває склепи з вином, напивається, гуляє . . . котить барильця додому . . . Це все за артилерійської облоги міста, бомбардувань і ве-

летенських смолоскипів, що спалахують то там, то тут. Потім гармати вщухають. В'їздить на мотоциклах ворожа розвідка, згодом входить військо. Передові частини заглядають у підвали, в квартири, шукаючи військовиків, партизанів, комуністів. Життя паралізоване. Нагадують про себе советські бомби, що їх кидають на скупчення військових.

І все це Галина мусила пережити сама, з дитинчам на руках, не знаючи чим його нагодувати, як захистити. І він, певно, забагато хоче від неї тепер, жадаючи усмішки та ніжності, після всього того страхіття, що їй довелося пережити.

А гуркотіння у двері вночі? Коли невідомо хто стукає й чого. Коли невідомо, що краще: відчинити чи приховатися. Часи були такі, що як не відчинити дверей, можна було накликати підозру та розпалити гнів. Тоді, розлютовані, через мовчанку, люди не раз висаджували двері, і, збуджені, розперезані, вдиралися в приміщення, охоплені бажанням помсти. А ночі були без кінця-краю довгі . . .

І в такому хаосі Галина врятувала йому дитину, єдину й таку бажану, вимріяну. Власники зусиллями, без будь-чийої допомоги. Валерик мав вигляд значно кращий, ніж мати, і це свідчило, на які самопожертви вона була здатна. Добре розумів, що якби вона хотіла, дуже легко могла б урятувати й себе, як це зробили ін-

ші жінки. Лише тепер пізнав глибочінь прив'язаности її, героїчну чистоту.

Ніжність, невимовну ніжність відчув до дружини. Тепер йому здавалося, що несправедливий був до неї після того, як з'явився Валерик, бо якось так вийшло, що поставив малого на перший плян. Мимоволі не раз, певно, боляче їй робив. Приходячи з театру, розпитував лише про малого, для нього лише він міг обмежувати себе. Приміщення в них було невеличке. Хіба можна тепер палити цигарку? Дитина ж була в хаті! Нервувався, мучився, та не палив. Після вистав не затримувався з товаришами, поспішав додому, на Валерика глянути: як він там спить . . . Певно, якби Галина так підкреслено давала перевагу синові, йому, мабуть, було б боляче. Та вона якось уміла свою увагу до близьких поділити: кожному — своє . . . і ніколи не виявила того, що може десь у глибині душі їй часом боліло. Він уявив себе в її становищі, думки линули одна по одній, поки дмухав на вугілля.

Уявляти себе в образі іншої людини, то була професійна звичка режисера, що її виробили постави. Створюючи образ, завжди втілювався в нього, жив у ньому, здаючи собі справу з його психології, враховуючи весь комплекс обставин. Таке ставлення до людей, що його оточували, допомагало розуміти їх і . . . часом багато їм вибачати.

Коли був уже певний, що вугілля зайнялося, підвівся, поставив воду, щоб закипіла. Хотілося дати лад цій хаті, та не знав з чого почати. Замів кімнату, і це здавалось єдиним, що можна було тепер зробити.

Підійшовши до ліжка:

— Зачекаймо, поки трохи нагріється, тоді можна буде й вам з-під ковдри вибратися.

Сів у ногах. Не міг надивитися на своїх, немов і досі не йняв віри очам своїм і мусів раз-у-раз переконуватися, що то дійсність, а не сон, що сниться виснаженому, докраю розтерзаному військовополоненому, холодної, самітної ночі, мов те мариво оази в пустелі, що до нього дарма тягнеться доведений до розпачу, спраглий мандрівник. Дякував долі за цей несподіваний дарунок, справжнє чудо, та плакав якимись внутрішніми сльозами, де радість і мука перепліталися, побиваючи одна одну.

Формальності, зв'язані з від'їздом родини, потребували часу. Вже почало потроху теплішати, йшло до весни. Галині ж здавалося, що теплішало вже відтоді, як приїхав чоловік. І, дійсно, це тепло вона завжди відчувала, коли він був з нею. Це не була випадкова увага заради ввічливости, що про неї, як до обставин, то згадують, то забувають, а щось властиве йому, вроджене, що йде від душі. Він віддавав свою увагу й ласку не лише близьким і дорогим собі людям, але легко роздаровував усім,

хто був коло нього. Був надзвичайно добрий, і ніколи нічого не шкодував ні для родини, ні для друзів, ані для якоїсь сторонньої людини, що, як йому здавалось, потребувала тепла та його допомоги, а часом може просто використовувала його безмірну добрість.

Батько не набивався Валерикові з своєю любов'ю, давав йому час звикнути до нього. І той дуже швидко зрозумів, що їх тепер трое, відчув, що є тепер хтось міцніший за них обох, у кого можна шукати любови та захисту. В нього був тато.

Їдуть у невідоме, залишають землю батьків своїх, а вона, ця земля, міцно їх притягала, прив'язувала ще з діда-прадіда, що на цій землі сиділи. Його батьків зігнали з мастку під час революції, коли хлопцеві було дванадцять років. Талант і випадок вирвали її з батьківського клаптика землі на шістнадцятій весні. З землею були зв'язані, а вона їх і з народом своїм в'язала. В'язала також і робота їхня, що була не для окремих обранців, а для загалу.

Біль то терпкий, коли, проти свого бажання, від рідної землі доводиться відриватися. Розлучатися, розривати — це завжди біль. А тут усі зв'язки рвуться, і раптово. Це те ж саме, коли живі нерви рвати безжалісно. Вони ж росли,

величезною кількістю тонких сплетінь зв'язані з усім тілом.

Холодний розум сказав своє слово, і сказав логічно. Не можна інакше за цих обставин, що склалися. Та анестезія не діє, і біль — невгамовне почуття — терзає людину, п'є з неї кров. Біль не лише тоді, коли відривається від того найдорожчого, що надає змісту існуванню, а біль без кінця-краю, знову й знову, при найменшій згадці, нагадуванні, порівнюванні... Тіло теж не може примиритися. Хіба можна йому наказати? Травма. Муки душевні підкошують сили...

Ось колишня Польща — тепер Німеччина. Стільки жінок у глибокому жалю! Зграбні, з великим смаком убрані, світлі, ніжні бльондинки. Чорні серпанки — мов крила смерти. Ось одна з них штовхає візочок, де спить немовля, а поруч троє малих тримаються одно за одне. Гарна й молода, а вже самотна. Четверо сиріт у такому ніжному віці... І таких чорних силюетів значно більше, ніж у звичайних вбраннях. Чорні серпанки на старих і молодих, мов протест проти вбивства синів, чоловіків, батьків... вони промовляють: ви вбили нашу радість, утіху, зміст нашого життя, — жорстокі, холодні люди, яких ніхто не обрав керувати...

Промайнув напис: „Лише для німців”.

Ось ідуть з роботи остівці — виснажені, зму-

чені, обірвані, на ногах дерев'яні колодки, в очах безнадійність, розпач.

А ось постать, що скидається на бутафорний шарж: у брунатному вбранні, чоботях, з револьвером за поясом, з пов'язкою на руці. Кольори та відзнаки, що спиняють увагу. Та це не бутафорія, а дійсність. Ї сцена — життя. Оці розпорядники — господарі його. Самовпевнені в своїх діях з підлеглими, але бездумні, слухняні виконавці наказів фюрера.

І нарешті Берлін, що розлігся широко будовами, алеями, парками. Берлін воєнного часу, метушливий, перевантажений, вщерть набитий військовими, всілякими штабами, пунктами пропаганди, установами, що їх покликала до життя експансія на схід, окупація західних суцідів, накопичення ціннощів, що їх захоплювали під час воєнних дій і вивозили за неписаним правом переможця.

Гасла, плякати, брунатні уніформи зі свастикою, дефілювання під музику добірних військових частин, заклопотаний натовп, жалібні серпанки тих, що вже принесли найбільші жертви цій війні, заклики до населення, оголошення про продуктові картки — ось вулиці Берліну.

Мало не в кожній родині горе. Поступово забирають усіх чоловіків. Жінки живуть очікуванням вістей. Нервові, напружені існування. Небезпека розлуки, загроза життю, непевність

завтрашнього дня, — все це викликає якусь гарячкову нетерплячість, бажання насолодитися життям, поки воно ще триває. І коли молоді вояки, після запеклих боїв, приїздять у відпустку, їхнє жадібне, бурхливе кохання має жагучий відгук у тих, що їх дожидали, або дожидали когось, щоб дійсність хоча на мить забути . . . Так закон буття поповнює величезні втрати війни . . .

Після двох днів перебування в Берліні їдуть далі. І ось село, де Галина має жити з сином, поки вони не відпочинуть після всього того, що довелось пережити. Їм потрібно свіже повітря, спокій. Це досить далеко від міста, поблизу немає заводів і фабрик, ніби має бути спокійно . . . На селі можна легше дістати овочі або зайвий кухлик молока, такий потрібний дитині.

Це типове німецьке село, що має культурний вигляд. Вздовж вулиці-шляху чистенькі будинки з гарним устаткуванням, на невеличких ділянках, де використано все чисто, аж до найменшої грудки землі. Вздовж шляху дерева, і це надає затишного вигляду.

На горі двоповерхового будинку дістали невелику, досить гарну кімнату, що здавалася їм навіть розкішною. Починалась весна, і яблуневі гілляки, що настирливо заглядали у вікна, вкривалися бруньками. Було ще свіжо, а надвечір, коли ховалося сонце, навіть холодно, а в повітрі була та блакить, що її дає лише весна.

Все обіцяло тепло, радісне відродження природи.

Були разом, насолоджувались тишею, чистотою, можливістю бути разом. Тіпились і, мов не вірили, що десь і далі триває кровопролиття. Тут ніщо не нагадувало про війну, якщо не придивлятися дуже пильно. А придивлятися вони не хотіли. Досить і так зазнали страждань і горя. Життя таке скупе на радість! Якщо можна на кілька днів забути про страхіття, треба хвалити Бога.

Валерик, не зв'язаний тепер у своїх руках, намагався надолужити той час, коли йому доводилось вилежуватися під важкою купою теплих речей. Він увесь час рухався, бігав по кімнаті, щось тягав, розкладав посеред кімнати, грався, лазив під ліжку. Та, коли помічав, що батьки, розмовляючи поміж собою, ніби не звертали на нього уваги, він закликав їх до порядку та владно вимагав цієї уваги до себе, виявляючи не абиякі ревності...

— Тату, тату! — сіпав він за рукав. І це було музикою для батька.

Я ж тут головний, немов казав хлопчисько, видираючись на канапу й сідаючи біля батька. Та не міг він довго висидіти спокійно з ними, і злавив додолу, бо мав якісь власні клопоти, справи, що на них дорослі зовсім не розумілись... А часом він вдавався на хитрощі і привертав їх увагу вигуком, якоюсь несподіванкою,

або навмисне зробленою шкодою. І після того спостерігав, яке це враження справить на них . . .

— Бач, як мале ревнує, завзяте воно, — сказав батько. І в цих словах — задоволення та гордощі.

— Це для нього незвично — бути втрюх. Весь час були вдвох. Часи такі, що нормальне стало ненормальним. Хто тепер такий щасливий, що має батька в родині? Діти тепер на нашій відповідальності . . .

— І ти, Галинко, довела це, хоч ледве життям за це не заплатила.

— Інакше не можна було дитину врятувати, — просто сказала вона.

Він добре знав, що були й інші пляхи. Та нічого не відповів. Схилювся, поцілував руку, затримав біля своїх уст.

Валерик знову був на канапі. Зголоднілий, втомлений, помітно сонний, виявляв голосно своє невдоволення, ставлячи питання руба . . .

Галина підвелася, поклала на стіл хліб, кусничок сиру, поставила склянку молока. Сидячи на руках у матері, дитина ніби забула про свою втому, насолоджуючись їжею: з'їсть шматочок хліба, ковтне молока, тоді вхопить пальцями грудку сиру. Обличчя вдоволене, очі сяють, облизує язиком губи. Потім береться знову за хліб, немов хоче показати, що знає поря-

док та ціну харчам . . . Вдоволений, швидко засинає, міцно спить.

І не зглянулись, як дні промайнули. Знову розлучатися, жити в тривозі, нарізно. Очікувати вістки, думати, весь час прислухатись до передчуття, що сумнівом і горем до серця плазує.

*
**

Дні потяглися на селі одноманітно, нанизуючись, мов намистинки, на нитку, лягаючи рівним рядком. Квола й виснажена після пережитої зими, Галина почувала себе так, як людина, що одужує після важкої хвороби. Їй все хотілося спати. Лягаючи разом з дитиною, все ж таки не висипалась досхочу. Могла б спати й більше, та вранці Валерик перебігав на її ліжко, ластився до неї, намагаючись розбуркати її, просив їсти. Після сніданку разом прибирали кімнату. Малий був дуже активний і пишався з того, що допомагав матері. Галина вважала, що це добрий виховний засіб, і завжди знаходила для сина якусь працю, що не перевищувала його розуміння та сил. Потім ішли на прогулянку. Перед тим переглядали продуктові картки, і коли щось належало, заходили до крамниці. Нагулявшись, вертались додому, й Галина варила на швидку руч обід. Якийсь куліш та картоплю. Це був справжній обід з двох страв, розкіш, що вони її давно вже не знали.

Про це навіть і мріяти не могли. Коли, по обіді, Валерик лягав спати, мати розпочинала хатню роботу. Треба було прати, прасувати, щось по-лагодити, перешити. Ледве встигала зробити те, що намічала на день, як син прокидався, і знову треба було його пильнувати, виходити з ним на свіже повітря. Треба було надолужити той час, коли дитина була позбавлена навіть крихти того, що вона потребувала для свого росту й розвитку. Отож Галина ніколи не затримувалась в хаті, коли Валерик був на ногах. Вони виходили на прогулянку навіть тоді, як дні були непривітні, холодні і дмухав різкий вітер. Дитина мусить бути загартована, життя стелеться перед нею непривітне, суворе, сил вимагає багато, прикрі несподіванки таїть. Ще дома, за так званого, мирного часу, мати не ніжила його. Навіть узимку він спав удень надворі, у своєму візочку. Час від часу вийде до нього Галина, всміхнеться:

— Ну що, не замерзла моя дитина?

Торкнеться його щічок. Теплі. Виблискують, бо завжди помастить, щоб мороз шкіру не пошкодив. Засуне руку під ковдру. Там випромінює тепло маленьке любе тільце.

Згадала батьківщину, думками дома побувала, а потім до дійсности повернулась, гукає:

— Валерику, збирайся швиденько, гуляти підемо!

Гуляють, розмовляють. З вікон скоса поглядають німкені:

— Мабуть лінива ця жінка. Все гуляє. Коли ж вона там працює?!

Весна цього року була якась непривітна, мало було радісних, яскравих днів. З'явиться сонце, всміхнеться, пообіцяє теплом розніжити, пригріти, розвеселити... і — за хмари, тільки його й бачили...

— Сіра якась весна, — думала Галина, і згадувала запашні весняні дні, що так п'янили її на батьківщині. Сонця досхоchu, небо синє-синє, земля багатством своїм пишається, росте все буйно, око веселить... Все порівнювала, сумувала. Червень теж був похмурий, якось знехотя сонце землю пригрівало. Липень був щедрий, приніс спеку, громовиці, засмалив тіло. Валерик був рожевий від сонця, набрав тіла, виріс. Галина теж помітно покращала. Шкіра вбирала сонце й загар лягав рівним бронзовим відтінком. Очі від того здавалися ще яснішими, мов прозорими. Тіло набувало властивих йому гарних форм. Смуток в очах та западини під ними ще помітно свідчили про пережите і про турботи на теперішньому шляху.

Той час, коли сон перемагав її, кидав знесилену на ліжку, відганяючи всі думки, вже минув. Тіло зміцніло, постали думки, нещодавно пережите набувало знову гостроти. Лягаючи, довго не могла заснути, а коли засинала, все їй

ввижалось одно: батьківщина. Все снилося, що прибігає з репетиції додому, відчиняє двері й бачить усе таким, як воно було звичайно... Охоплює радість... Значить ті страшні примари, то снилося лише... В кімнаті збереглося все до найменших дрібниць: ось і поличка з її нотами, на стіні над її столом портрет чоловіка, що його написав олією друг-мистець. Скрізь світлини, книги. Троянди ще зовсім свіжі після вчорашнього концерту...

Прокидається від хвилювання... і довго, тихо плаче в подушку... І так щоночі. Знову й знову вірила в щастя, гірко потім розчаровуючись. За усмішку сплачувала слізьми. І такі ночі нанизувалися в тижні, місяці... Не було перепочинку.

Надходили листи від чоловіка. Він не належав до тих, що пишуть часто, і Галині доводилося дождити їх. Ніжні, гарні листи, сповнені турбот за родину, пестоців, вимережані спогадами. Читаючи ці листи, всміхаючись від щастя, Галина думала:

— Як міг він, пройшовши через советське життя, концентраційний табір, війну, пронести оту ніжність, зберегти її. Дивувалася й раділа. Відчувала: то було для неї одвічне джерело тихої, глибокої насолоди, що так збагачувало життя, надаючи особливої краси взаєминам. Оточена ніжністю, черпала звідси завжди силу, і, в найтяжчі хвилини життя, намагалася взя-

ти на себе весь тягар, що випадав на долю родини. Підставляла свої плечі. І часом бувало дуже боляче, та ніколи не скаржилась, навпаки, завжди ховала це від інших. Коли бувало скрутно й тяжко, уникала свідків. У такі хвилини відчувала себе досить міцною, щоб бути самотньою.

Про свої сни, про нудьгу за батьківщиною нічого не писала. Багато розповідала про сина. Він був цікавий. Кожен день приносив щось нове, і було що писати, розповідати батькові. Нові слова, запити. Вчинки, що вже тепер характеризували нажили й здібності майбутньої людини. Образ починав накреслюватись, виявлявся темперамент, відчувались риси майбутньої вдачі.

Валерик був дуже вразливий, чулий. Галина часто ловила на собі погляд сина. Малий спостерігав. Досить йому було помітити, що мати стурбована або засмучена, він залишав свою гру, приголублювавсь до неї, мусив конче притулитися, пестив її обличчя, плечі.

— Мамо, мамо . . . — непокоївсь, заглядаючи у вічі.

Мати збирала всю свою силу . . . і всміхалась до дитини, всупереч передчуттям, що її мучили.

В листах від чоловіка вона читала не лише рядки. Там було стільки між рядками ! . . . В листах, так само як і під час розмови, їм не треба

було говорити багато, легко розуміли одно одного, з півслова.

Напочатку спільного життя це їх навіть дивувало. Тільки хтось хотів запитати, а інший вже відповідав, немов відгадуючи думку. І розсміються обоє щасливим сміхом. Потім це вже здавалось природним. Чи це не було спільне життя, коли межа між двома істотами стирається, коли кожний так близько входить у життя іншого, і усталюється родина, найміцніша спілка, якщо психологічно зв'язані.

Чоловік писав, що його зараз рятує його другий фаж — короткометражки. Матиме ружливу роботу, доведеться багато їздити. Вони всі зможуть прожити на це. І ніби все гаразд. А відчувала, що він у тривозі, завгорений, без віри в майбутнє. Знову й знову думає про свою відповідальність перед сином... У нього завжди були передчуття, ніби він бачив геометричну фігуру свого життя вже накресленою, хоч зараз для людського ока було це видно лише в певній площині.

Відчувала, що він дуже самотній, потребує її підтримки. Внутрішнє життя в нього не заповнене, і він має досить часу на роздумування. Це не добре. Нерви в нього розжитані, він, певно, ночами не спить...

Вже осінь. Золота, прозора. Осінь, та не така, коли відчувається холодок і кожний раптовий подув вітру ніби шепоче: осінь, осінь... не забувайте, що ось-ось зима... Ні, це ще палка осінь, що всіма яскравими, гарячими кольорами переливається. Дні, як дарунки. Це осінь лише за календарем.

З дерев зривається суше, різнобарвне, як саме життя, листя. Мрійливо, тихенько шарудить, щось пошепки розповідає, кружляє в повітрі, падає вниз і від найменшого подиху вітру ворухиться на землі, легесенько перелітає з місця на місце. Розповідає про багатство переживань, про муки й радощі, що життя вщерть переповнюють, мудрість дають, над усім дріб'язковим підносять, нові незнані обрії відкривають.

Сонце ще добре гріє й припікає навіть, гаряче від нього. В повітрі ж така прозорість, що її лише осінні дні дарують. Це той спокій, що може людину з життям примирити та про інше, безконечне життя промовляє...

Надходить радісна вістка. Чоловік перебуває недалеко й незабаром на кілька день приїде до родини. Галина спалахує. О, як вона жадає тієї зустрічі!

Всміхається до сина:

— Тато приїде!

Малий аж підстрибує з радощів, вигукує:

— Мій тато приїде!

Галина перечитує лист, не може від нього відірватися. Та Валерик теж хоче „читати”, і вивирає з її рук папір, відбігає й повільно, урочисто читає:

— Мій тато приїде!

Наголошує на „мій”, сміється, підстрибує, тікає з листом, як тільки помічає, що мати хоче наблизитись.

Настали безсонні ночі. Вже зовсім нічого не сниться Галині. Невпокійне, розпалене тіло не дає їй спати. Розбуркане почуття переповнює, шукає виходу. Нерви збуджені, думки загострюються, неможливе здається близьким. Турботи десь розвіялися, не хоче прислухатися до передчуття. Забутися треба! Хоче насолоди, упитися коханням, земним, звичайним, близькістю бажаної істоти.

Галина інколи ходила з сином до невеличкого лісу, розташованого на схилі пагорбків, що облямовували шлях з одного боку. Частиково вирубаний, він не був густий і мав життєрадісний вигляд. То там, то тут пробивалося сонце, виграваючи на маленьких прогалинах, стовбурах дерев, надаючи різнобарвному листю якоїсь пишної казковості. У соняшні дні весь ліс був прозоро-золотий, немов усміхався щасливо.

Тепер вони ходили туди щодня. Ця усміхнена краса лісу не суперечила настроєві Галини,

яка радісно відгукувалась на неї. Грала з Валериком у хованки, сміялася. Валерик ховався за дерева, кущі і звідти гукав, що вже можна його шукати. І, коли мати його знаходила, з радістю кидався до неї, охоплюючи руками її коліна, голосно сміявся. Потім його увагу привертали жуки, метелики. Любив збирати квітки для матері й по одній приносив, складаючи у неї на колінах. Галина завжди пильнувала його, тримаючи в полі зору свій скарб, не дозволяючи йому далеко відходити від неї. Валерик слухався її, мати мала на нього вплив і завжди, спокійно говорячи, могла переконати його. Йй не раз здавалося, що слід було б навіть його розвиток гальмувати, особливо після тієї зими, що так виснажила його. Та не могла змусити себе. Валерик був не тільки її дитиною, він дуже рано став йй другом.

І ось одного дня пішли назустріч батькові шляхом, що вів до станції. Коли вдалині з'явилась постать дуже високої людини, Галина відчувала, що це чоловік. І хоч не можна було ще пізнати його, вона вигукнула:

— Це ж тато, Валерику!

І малий побіг.

— Та ні, чекай, ще далеко, ти ж втомишся!

Наздогнала сина, взяла за руку, стримуючи його. Та він не міг заспокоїтися, збуджений, тяг за собою матір, голосно сміявся...

Через деякий час Галина дала йому волю, і він побіг, вигукуючи:

— Тату, тату!

Батько прискорював ходу, мало не біг і, підхопивши сина, притиснув його до своїх грудей, цілував:

— Ось який ти! Хлопчику мій . . .

Рожеве, спітніле обличчя сина випромінювало радість. Батько дістав хустку й витер йому обличчя, вогке золоте волосся, знову поцілував.

Галина не квапилась, їй хотілося, щоб син і батько пили досхочу з цього джерела радості, вгамували свою спрагу. Коли вона наближалася, Валерик був уже на землі, розгортаючи з великою зацікавленістю пакунок — подарунок від батька. Вона йшла усміхнена назустріч чоловікові, злегенька відкинувши голову.

Обхопивши дружину за плечі, притяг до себе, заглянув у вічі, нахилився до вуст. Відчув, що вона була з ним.

— Галиночко, ти така ж, як і раніш була. Сонце засмарило тебе, ти така гарна . . .

Нахилиється до неї . . . Хоче ще віднути її, мов не вірить своєму щастю. Вуста її злегенька розкриваються, вона тулиться до нього, спалахує.

Раптом виривається від нього й гукає:

— Валерику, Валерику!

Почула, що їде машина. Схопила сина за ру-

ку. Коли авто проїхало, пішли додому. Йшли потихеньку, розмовляючи, всміхаючись, заглядаючи одно одному в вічі, мов побоюючись те щастя розхлюпати... Трохи згодом, помітивши, що Валерик утомлений, батько взяв його на руки, приголубив.

*
**

То були солодкі дні сп'яніння, терпкі-терпкі. Сонце щедро золотило околиці, розливалось в лісі примхливими гарячими плямами й було ніжне-ніжне, мов перед довгою розлукою. Що то була за насолода для Галини блукати в лісі, спираючись на руку чоловіка, відчувати його біля себе. І однієї хвилини вилилась ця радість назовні. Галина заспівала. Її соковите, багате сопрано полинуло вільно, широко. Залунала пісня, що так подобалась чоловікові. Він схилився і поцілував обережно її руку, немов побоюючись зайвим рухом порушити цей чудесний вияв її настрою. Галина знову співає! Слава Богові! Значить її природні сили взяли перевагу над усім тим, що їй довелося пережити. А голос такий же гарний, як і раніш. Хвилює та зворушує. Лине легко й розливається широко. Коли вона співала, завжди було враження якоїсь надзвичайної легкості. Здавалося, що вона може брати вищі й вищі ноти, її завжди можна було слухати спокійно, з насолодою.

Чоловік не наважувався просити Галину заспівати. Побоювався, що їй може бути боляче. Нагадує це занадто багато! Та ось трапилось так, що заспівала вона... і пісня лине й ли-не...

Валерик спинився, вже не бігає навкруги. Дивиться на матір і слухає уважно, мовчить, не перебиває. Здивовання в його очах і радість, немов пишається з цього.

Радісні дні минають швидко. І ця швидкість лякає Галину. Стурбовано кидає чоловікові:

— Ми ще не встигли з тобою поговорити...

— Зате стільки вже відчули й пережили! Здається більшої близькості й розуміння вже не може бути. Чи не думаєш ти, що коли ми так відчуваємо одно одного, то часом це промовляє більше, ніж слова...

— Так, але є речі, що про них треба поговорити, умовитися... Війна й далі триває. Не скидається, щоб це швидко вщухло. Тривожно й непевно. Треба домовитися, що робити за певних обставин. Робота в тебе пересувна, і я інколи не знаю, коли той лист дійде... Оця відірваність мене лякає, хоч я не можу покаржитись на умовини нашого життя тут. Мені ще краще ніж багатьом, та часом якась тривога опановує мене, якийсь передчуття чогось страшного й неминуче жорстокого...

— Галиночко, заспокойся. Та це ж нерви! І не дивно, що ти хвилюєшся, дитинко, моя!

Стільки пережити . . . Це надовго кладе відбиток . . .

Підходить до неї, обіймає її за плечі, намагаючись заспокоїти. Вона підносить голову, мовчки дивиться йому в вічі, потім ховає обличчя на його грудях, завмирає. Відчуває полегшення. Думає:

— А скільки є самотніх людей, їм нема до кого підійти отак, нема до кого притулитися в найтяжчі хвилини життя. Де черпають вони силу?

Заспокоїлась, всміхнулась чоловікові, промовила до нього:

— Добре мені з тобою! Я завжди запозичаю в тебе рівновагу.

Подумала:

— Яке то щастя, коли є до кого так наблизитись. Це таке багатство в житті.

— З тобою, Галинко, я не так гостро відчуваю оту нудьгу за батьківщиною, що так мучить мене.

— Він теж . . . — подумала Галина.

— Мені так часто сниться театр. Завіса вгору звивається, вистава розпочинається і . . . раптом прокидаюся . . .

Галина ніжно пестить його руки, намагаючись біль вгамувати. Вона вже заспокоїлась, тепер думає лише про те, як би чоловіка втішити. Відчуває себе вже міцною. Його ж треба підтримати тепер, бо він на минуле оглядається

ся. Вона знає, яка то рана... жива, болить, і біль той не вщухає.

— Письменники щасливіші за нас, режисерів. Якщо вони мають олівець та папір, вони вже можуть творити. А для наших задумів талановиті актори потрібні, сцена, декорації... Це все так складно... Ніколи я вже цієї втіхи не матиму... Навіть якби це все й було б, і можна якусь виставу влаштувати, та де ж мої юні глядачі, оті, що так відгукувались на мої задуми, радісно й щиро сприймали, захоплювалися, певгамовну жагу до краси мали. Працювати для молоді, як ти знаєш, було для мене великою насолодою, бо вона щира... Це дуже вдячна робота... А тут немає ґрунту для цього. Немає нації, держави... і нічого не побудуєш. Розсипатиметься все, як на піску... Ітиме все намарне, не буде головного — морального вдоволення, свідомости, що це важлива цеглина в нашу власну будову...

— Це, безперечно, так... Та не впадай у розпач, Толю, хто знає як воно повернеться... Життя мистця без мистецтва — таке порожнє. Краще не бути мистцем, ніж мати цей дар і ховати в собі все те, що на світ хоче вийти й має цінність лише тоді, як інші можуть зазнати насолоди. Після задумів, творчої праці, шукань, усе виходить на люди, має свою оцінку, збагачує націю. Я сама все це переживаю, особливо за тебе, бо твоє мистецтво виявити складніш,

ніж якесь інше, мос, наприклад, та треба цінувати те, що ми маємо родину. Що буде далі, невідомо, але тепер ми хоч умовно разом. Дитина наша вижила, ми знову зустрілись. А яка сила людей, що не знають де їхні близькі й чи живі вони взагалі. Втратити батьківщину й родину — це значить втратити все. Ти подумай тільки, яка порожнеча мусить бути в цих людей, як вони спустошені.

Знаючи, які сильні родинні почуття в чоловіка, Галина навмисне грала на цих струнах, намагаючись відвернути його увагу від думок про театр.

— У тебе не тільки родина, ти маєш більше, ніж це. Хіба я не найближчий друг тобі? А в сім'ї це не завжди буває. Це не правило. Про це мріють, це ідеал. Хіба ми не одно ціле?

— Безперечно, я дуже щасливий, що маю такого друга, як ти.

— Валерик росте, він теж буде нам обом другом . . . Я часто розмовляю з ним, як з дорослим, і він розуміє більше й глибше, ніж інші діти його віку. Він такий чулий! Знаєш, він часто стежить за мною, немов спостерігає, що я переживаю. Граючись по-дитячому, раз-у-раз зиркає на мене. Коли помічає, що я сумую, кидає гру, пеститься, тулиться до мене.

Галина щасливо засміялась:

— Він такий, як і ти . . . уважний, ніжний.

— Бач, яка ти багата!

— Ми всі багаті, поки разом, поки не розгубилися . . .

— В цьому наша сила . . .

— Мусимо сподіватись, інакше не можна жити . . .

Поклали спати Валерика, лягли й самі, та мало не цілу ніч проговорили, бо наступного ранку мусили вже розлучитись.

Не можна було навіть піти з батьком до станції. Ішов дощ. Хмари нависли важко, низько, не було просвіту . . . Розпрощались і він рушив сам, і все оглядався. Аж поки було видко, Галина стояла в дверях, тримаючи на руках сина, немов бажуючи, щоб чоловік якнайдовше міг його бачити.

*
**

Тепер треба дождати Різдва, щоб знову побачитись.

— Коли буде холодно, багато снігу і в нас буде ялинка, тато знов приїде, — казала Галина Валерикові.

Отож малий часто питав:

— Коли буде холодно? Коли буде сніг? Коли буде ялинка?

— На Різдво, мій любий! Тоді й тато приїде! Знову разом будемо . . .

Гостру пам'ять мав. Коли стало холодно й випав перший сніг, питає:

— Тато приїде?

Галина теж нетерпеливилась, лічила дні.

І Різдво справді було холодне, випало багато снігу, в кімнаті стояла малесенька ялинка, приїхав тато. Не мали досить палива, в кімнаті не було так тепло, як хотілося б, та вони не мерзли. Радощі зогрівали їх. Це завжди гріє. Від горя ж холодно навіть у спеку.

Галина приготувала синові подарунки. Вона тут навчилась в'язати. Виміняла на сигарети вовни і вив'язала синові шапочку й светер. У Свят-Вечір, коли спалахнули вогники на ялинці, і Валерик знайшов під нею ці речі, він голосно виявляв свою радість, відразу ж мусив усе це приміряти і ніяк не хотів потім зняти шапочку. Та згодом увагу відволікло взуття, що привіз йому батько. Хутко зняв старі черевички, взувся в нові. В них добре було сковзатися, крім того, вони вистукували, коли він ходив. Це йому дуже подобалось. Зовсім, як у дорослих.

Коли сіли ввечеряти, Валерик раз-у-раз заглядав під стіл, щоб побачити, які гарні нові черевички. Сьогодні все було урочисте, не так, як завжди. На столі стояло трохи рижу, а мати казала, що це кутя. Був і компот, та називали його узваром.

Від вражень Валерик був збуджений, не міг заспокоїтись, не хотів лягати спати. Перевто-

мився, нервувавсь, почав плакати. Не заспокоївсь, аж поки батько не приспав його.

Разом зустріли новий рік. Першого січня батько з сином грали в сніжки, багато гуляли, а другого дня треба було вже розлучатись.

І після того, протягом цілого року, чергувалися зустрічі й прощання. То були дати очікувань і сподівань, сумних розлук, невідомого майбутнього.

Настали тривожні, небезпечні часи. 1944 рік прийшов під знаком смерти. Почалися масові бомбардування. Перші з них — несподівані, населення не було попереджене, були величезні жертви серед мирної людности, коли скидали бомби в місцях найбільшого скупчення людей. Не було перепочинку. Щодалі, то напади частішали, раз-у-раз повторювались, не давали можливості заснути вночі, діяли на психіку втомлених людей, доводячи їх до розпачу.

Напади літаків під час обідньої години та кілька разів протягом ночі стали системою. І цьому протиставили теж систему. Вмикаючи радіо, населення могло чути звідки наближаються літаки, куди простують. Тривоги почали подавати вчасно. Швидко виросла мережа сховищ. Крім підземних, було чимало й наземних, що протистояли прямим влучанням бомб. Ор-

ганізовано боролися з пожежами, працювала негайна лікарська допомога, все населення брало участь у якнайшвидшій ліквідації тих пошкоджень, що вчиняли бомбардувальники. Зникали підприємства, величезні будинки — від них залишалися лише обгорілі кістяки, та навкруги все було підметено, прибрано. Працьовитість нації позначалася навіть у найнебезпечніші для життя години.

Все це не зачіпало того села, де жила Галина, та вона раз-у-раз сходила вниз, щоб почути повідомлення радіо в хаті господині. А втім, позначення напрямку нічого не могло сказати їй, бо вона ніколи не знала, де цієї хвилини перебуває чоловік. Все ж таки це ставало звичкою прислухатися до повідомлень. Через деякий час вона вже знала без радіо, що небезпека насувається. Гудіння моторів було чути здалеку, коли наближались важкі бомбовози. Їхнє село тепер теж зачіпав маршрут, що його кінцевий пункт не був їм відомий. Смерть не маскувалася. Вже здалеку нагадувала людям про себе важким гудінням моторів. Бомбовози стрясали повітря, гули загрозливо, насувалися численними ескадрильями.

Галина вже знала про бомби двох націй. А це був уже новий досвід і, як здавалося, найгірший...

Наражаючись раз-у-раз на небезпеку, батько почав думати, як врятувати від цього родину.

Якщо він загине, вони будуть такі безпорадні. Що робити? Тим часом він розшукав рідню. Він знав, що його дядько емігрував у двадцятимому році, і до 1928 року від нього надходили листи з Болгарії. Останнє повідомлення від нього — коротенька листівка. З кількох офіційних, скупих рядків можна було зрозуміти, що він здає справу про небезпеку, що на неї наражається людина, листуючись з кимсь із-за кордону. На цьому й увірвалось їх листування. Тепер з Болгарії надійшли відомості, що дядька вже нема живого; листа надіслав двоюрідний брат, приблизно одного віку з ним. Був радий довідатись про нього, писав про свою родину і обіцяв підтримувати листування.

І все частіше спадало батькові на думку: ця країна, що стоїть осторонь військових подій, могла б бути ліпшим притулком для дитини, ніж ота Німеччина, де земля горіла.

Поділився цією думкою з Галиною. Напочатку вона була проти цього. Не треба родині розлучатись. Краще вкупі, будь-що-будь. Одного разу їм уже пощастило, і вони знову зустрілися, та скільки можна долю спокушати? Вдруге може не пощастить. Вони тепер в одній країні, і, щоб не трапилось, він знає де її шукати. У них є одна стала адреса.

Трохи згодом, під впливом ескадриль важких бомбовозів, вона почала вагатися. Психічна атака діяла, зламала опір, волю, вона погоди-

лася. Та почувала себе якось дивно, немов не вірила в те, з чим назовні була згодна. Що це, гіпноза? Чи одвічні сумніви?

Погодилась, і треба було діяти. Приїхав чоловік забрати їх. Треба буде дождити в Берліні деякий час транспорту. Він уже умовився з братом, той зустрине їх, і вони житимуть разом з його родиною.

В очах у Галини тривога. Та що може вона відповісти? Формально ніби все так, як належить, лише десь у глибині підсвідомий протест.

— Толоу, ми ще трохи зачекаємо, не поїдемо зараз...

— Все одно треба дождити. Час воєнний, невідомо, коли буде той транспорт, що з ним ти зможеш поїхати. Останнє слово за тобою. Зробимо так, як ти схочеш.

І раптом сирена...

Схоплюються, біжать темною вулицею. Батько тримає Валерика, світить ліхтарем собі під ноги. Галина поруч. Треба спішити, щоб встигнути до сховища, поки бомби не посипались. Після того, як завив сирена, хвилини раховані, і всі квапляться...

Галина думає:

— У нас одна дитина, й батько з нами, ми можемо бігти, Валерик на руках...

Думає так, бо, коли чоловік, тримаючи низько ліхтар, часом освітлює пішоходи, вона ба-

чить маленькі ніжки дітей, що поспішають разом з дорослими . . . Якщо дітей кілька, мати бере на руки найменшого, другого за руку, інші тримаються за спідницю, чи один за одного, і біжать у п'єтмі, часом не бачачи навіть шляху.

І кожного разу, коли ліхтар кидає промінь світла вниз, вона бачить ці дитячі ніжки, вони поспішають, намагаються не відстати від дослих . . .

— Чому оці мусять терпіти? В чому їхня провина?

Своєчасно вскочили в бомбосховище, за кілька хвилин почувся протяжний свист, недалеко розірвалася бомба.

Галина турбується:

— Чи встигли ці діти сховатися?

За півгодини відбій . . . Вертаються додому. Валерик сонний. Його укладають спати, та батько не радить роздягати. Знімає лише взуття, дитина засинає. За дві години знову тривога. Батько схоплюється, хапає сина, ліхтар, біжить з дружиною до сховища.

— А одній жінці розбудити четверо чи п'ятеро дітей! Поставити їх сонних на ноги . . . — малює в своїй уяві Галина.

Цього разу бомби посипались десь далеко. Коли вийшли зі сховища, не було видно пожеж.

Лягаючи спати, чоловік сказав, що мабуть буде ще одна або дві тривоги, якщо додержува-

тимуться звичайного розкладу — не давати населенню змоги виспатись.

— До війни не давав спати чорний ворон, тепер — бомби. Чи буде у нас колись спокій? — подумала Галина.

Чоловікові промовила:

— Тобі треба лягти. Завтра ж на роботу. Я повартую.

— Не турбуйся, спи. Сон у мене тепер нервовий, сирени своїм виттям завжди розбудять.

Через постійні тривоги ніч здавалася дуже короткою і ніхто не висипався. В день — праця або хатні турботи. Не можна спати. Відпочинок здавався чимсь недосяжним. Після роботи люди ніколи не могли закінчити свою вечерю, бо до розкладу воєнних дій входило також — перешкоджати населенню їсти вчасно. Як люди не квапились, вони не встигали поїсти до тривоги. Якщо бомбардування минало їх, вони доїдали холодні страви. Та не всі вертались додому, бо завжди були жертви. Врятовані ж часом не знаходили не тільки вечері, а й будинку...

Так минали тривожні дні, гра в хованки зі смертю.

Приїхавши до Берліну, Галина надіслала на село, тій німкені, де вона жила, пару панчіх. У відповідь надійшов лист, дякувала за подарунок та описувала подію, що схвилювала всіх людей. Одного разу, коли летіли важкі бомбар-

дувальники, трапилась катастрофа. Один з них упав на землю. Вибухнув важкий тягар. Щастя, що це було трохи осторонь, у лісі, на схилі гори. Весь ліс поораний, дерева повикорчовувані. У хатах повилітали шибки. Є жертви в найближчих до лісу будинках. Вбито семеро дітей, трое дорослих. Вісім чоловіка відправлено до шпиталю. Один будинок згорів, другий розколовся.

Галина думала:

— Навіть по глухих закутках нема спокою. Чи варто вертатись туди? Мабуть треба послухатися поради чоловіка. Хто його знає, як краще. Небезпека скрізь. Чогось не хочеться мені з чоловіком розлучатися та до Болгарії їхати. Краще, мабуть, було б на волю Божу покластися та разом бути. Та син... Заради нього треба на все погодитися, щоб його врятувати. Побоююся брати на себе відповідальність... Щось мені підказує, що краще не їхати, та розум не може цього збагнути... Почуття керує... Воно може теж помилятися...

**

Справу вирішено. Призначили день. Потяг мав бути десь далеко на запасній колії. Треба було приїхати заздалегідь і очікувати, може, й цілу добу, поки вирушить. Потяг цей не був зазначений у розкладі. То був транспорт війсь-

кового призначення, отож не можна було довідатися, коли він вирушить. Вранці Галина з сином розташувалися в вагоні біля вікна, щоб ще раз побачити батька. Він мусив їхати на роботу, й це було десь зовсім недалеко від транспорту. Обіцяв, як тільки закінчиться термінова робота, він вирветься звідти. Він ще встигне, приїде верхи тим шляхом, що веде на-впростець.

Ніяк не могли розпрощатися... Коли Галина й чоловік цілувались, немов позабувши про сина, той кричав:

— Тато мій!

Батько підхоплював сина, обіймав дружину за плечі, цілувались довго втрюх. Нарешті зусиллям волі вирвався від них. Зворушено, якимсь чужим голосом, вигукнув:

— Ще приїду, встигну побачити вас...

— Де тато дівся? Де він? Це наш тато! — Хвилювавсь і плакав Валерик, немов доводячи комусь, що батько належить родині, що його місце з ними.

Батько встиг прибути ще до того, як потяг мав вирушити. Вже не було часу увійти в вагон, мали ось-ось від'їхати... Був на коні біля вікна. Ще раз поцілував дружину, сина, розмовляв з ними, намагався жартувати, щоб їх заспокоїти.

Валерик, бачачи, що батько не заходить до вагона, знову почав хвилюватися, кликати йо-

го. Галина, стоячи біля вікна, тримала сина, що тягнувся до батька.

Потяг сіпає. Вирушає.

Верхи на коні, батько супроводжує їх...

Валерик усе викиляється, щоб побачити тата...

Потяг прискорює ходу, батько натискає остроги...

Ще бачить, як у Галини покотилася сльоза й застигла на обличчі, бачить рученятка, що тягнуться до нього.

Потяг набирає розгону, батько не жаліє коня...

Ось-ось уже не буде видно дорогих облич... вони далеко...

Та син ще хоче побачити тата й викиляється... Брунатна в'язана шапочка вилітає у вікно...

Потяг зникає...

Батько спиняє коня там, де лежить маленька шапочка...

Піднімає її, притуляє до себе, і почуття чогось страшного, що вже виправити не можна, охоплює його...

1953 р.

*Щиро дякую Никифорові Щербині
за поради в питаннях стилістики*

PRINTED BY EAST SIDE PRESS,
71 EAST 7TH STREET, NEW YORK, N. Y.

2

ВИДАВНИЦТВО
"ЖИТТЯ"